O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

IJTIMOIY FANLAR
http://journals.nuu.uz
ISSN 3093-8996(Onlayn)

Dinara ARAPBAYEVA,
Dotsent, PhD, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, Toshkent, O‘zbekiston

Falsafa fanlari doktori, professor R.Mahmudov taqrizi asosida

EKOLOGIK ONG FENOMENINING TARIXIY ASOSLARI VA ZAMONAVIY IJTIMOIY-FALSAFIY KONSEPSIYALARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ekologik ong fenomenining tarixiy shakllanish bosqichlari va zamonaviy ijtimoiy-falsafiy konsepsiyalari tahlil qilinadi. Inson va tabiat munosabatining qadimgi yaxlit tasavvurlardan antropotsentrik dunyoqarashga, undan esa biotsentrik, ekotsentrik va eko-ijtimoiy yondashuvlarga tomon evolyutsiyasi ko‘rib chiqiladi. Ekologik ong faqat atrof-muhit to‘g‘risidagi bilimlar majmui sifatida emas, balki insonning tabiatga nisbatan qadriyatlari, axloqiy mas’uliyati, hissiy munosabati va amaliy xulq-atvorini birlashtiruvchi murakkab ijtimoiy-ma’naviy fenomen sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: Ekologik ong, ekologik tafakkur, ekologik etika, antropotsentrizm, biotsentrizm, ekotsentrizm.

HISTORICAL FOUNDATIONS OF THE PHENOMENON OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS AND CONTEMPORARY SOCIO-PHILOSOPHICAL CONCEPTIONS

Annotation

This article examines the historical stages in the formation of the phenomenon of ecological consciousness and its contemporary socio-philosophical conceptions. It explores the evolution of human–nature relations, from ancient holistic perceptions to an anthropocentric worldview and subsequently to biocentric, ecocentric, and eco-social approaches. Ecological consciousness is interpreted not merely as a body of knowledge about the environment, but as a complex socio-spiritual phenomenon that integrates human values concerning nature, moral responsibility, emotional attitudes, and practical behavior.

Key words: Ecological consciousness, ecological thinking, environmental ethics, anthropocentrism, biocentrism, ecocentrism.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФЕНОМЕНА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ И СОВРЕМЕННЫЕ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ КОНЦЕПЦИИ

Аннотация

В данной статье анализируются исторические этапы формирования феномена экологического сознания и современные социально-философские концепции. Рассматривается эволюция взаимоотношений человека и природы: от древних целостных представлений к антропоцентрическому мировоззрению, а затем к биоцентрическим, экоцентрическим и экосоциальным подходам. Экологическое сознание трактуется не только как совокупность знаний об окружающей среде, но и как сложный социально-духовный феномен, объединяющий ценностные ориентации человека по отношению к природе, его нравственную ответственность, эмоциональное отношение и практическое поведение.

Ключевые слова: Экологическое сознание, экологическое мышление, экологическая этика, антропоцентризм, биоцентризм, экоцентризм.

Kirish. XXI asrda ekologik muammolar insoniyat taraqqiyotining ikkilamchi masalasi emas, balki iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy adolat, sog‘liq, xavfsizlik va kelajak avlodlar manfaatlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan global muammoga aylandi. Iqlim o‘zgarishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi, suv tanqisligi, tuproq degradatsiyasi, chiqindilar hajmining ko‘payishi va tabiiy resurslarning intensiv ekspluatatsiyasi insonning tabiatga munosabatini qayta ko‘rib chiqishni talab qilmoqda.

Shu sharoitda “ekologik ong” tushunchasi alohida ilmiy va ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Ekologik ongni faqat tabiatni muhofaza qilish zarurligini bilish bilan cheklash yetarli emas. Inson ekologik muammolar haqida ko‘p ma’lumotga ega bo‘lishi, biroq kundalik xatti-harakatida ushbu bilimlarga amal qilmasligi mumkin. Demak, ekologik ong bilim, hissiy munosabat, axloqiy baho, qadriyat va amaliy xulqning o‘zaro aloqasini ifodalaydi.

Adabiyotlar sharhi. Ekologik ongning zamonaviy nazariy talqinlari inson–tabiat munosabatini turli nuqtayi nazardan yoritadi.

D.G. Vidal, F. Alves, C. Sá Valentim va H. Freitas tomonidan 2024-yilda e’lon qilingan tizimli sharhda jamiyatlarning tabiat haqidagi tasavvurlari uch asosiy modelga ajratiladi: tabiat va jamiyatni qarama-qarshi qo‘yish, tabiatni inson manfaatlariga bo‘ysundirish hamda inson va tabiatni o‘zaro bog‘liq tizim sifatida qabul qilish [1]. Mualliflar 161 ta tadqiqotni tahlil qilib, tabiat haqidagi tasavvurlar tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar bilan shakllanishini ko‘rsatadilar. Ushbu yondashuv ekologik ongni universal va o‘zgarmas hodisa emas, balki ijtimoiy-madaniy sharoit ta’sirida rivojlanadigan fenomen sifatida tushunishga imkon beradi.

S. Waddock eko-ijtimoiy tasavvur konsepsiyasini ishlab chiqib, zamonaviy jamiyatlarning hukmron dunyoqarashi hali ham ko‘p jihatdan inson-markazli ekanligini ta’kidlaydi [2]. Muallif jamiyatning kelajak modeli inson farovonligi bilan tabiat farovonligini ajratmasligi lozimligini asoslaydi. Uning fikricha, ekologik transformatsiya faqat texnologik vositalar bilan emas, balki jamiyatning dunyoni qanday tasavvur qilishi va o‘zini unda qanday o‘rinlashtirishi o‘zgarishi orqali amalga oshadi.

H. Rivas Perea, A. Rey Piedrahita va Ó.E. Tamayo Alzate 2025-yilda ekologik ong modellari bo‘yicha 2018–2024-yillardagi tadqiqotlarni tizimli tahlil qilib, ekologik ongni shakllantirishda bilim, qadriyat, hissiy munosabat va xulqiy

tayyorgarlikning birgalikdagi ahamiyatini ko‘rsatadilar [4]. Ularning xulosasi ekologik ta’limning faqat faktlarni yetkazishga asoslangan modeli yetarli emasligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Insoniyat tarixining dastlabki bosqichlarida inson va tabiat o‘rtasidagi keskin chegaralar bugungi ma’noda mavjud bo‘lmagan. Qadimgi jamiyatlarning ko‘pchiligida tabiat hodisalari moddiy resurs sifatida emas, balki inson hayoti bilan uzviy bog‘langan kuch sifatida qabul qilingan. Tabiatning ayrim unsurlariga muqaddaslik berilishi, suv, yer, daraxt va hayvonlar bilan bog‘liq marosimlar insonning tabiiy muhitga nisbatan ehtiyotkor munosabatini ham shakllantirgan.

Vidal va hammualliflarning xulosasiga ko‘ra, tabiatni anglash usullari tarixiy va madaniy tajribaga bog‘liq bo‘lib, turli jamiyatlarda inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatning turli modellari mavjud bo‘lgan [1]. Shu sababli ekologik ongning tarixini faqat zamonaviy ekologiya fanining paydo bo‘lishidan boshlash to‘g‘ri emas.

Keyingi bosqichlarda, ayniqsa Yevropa modernizatsiyasi davrida, tabiatni insondan ajratilgan obyekt sifatida tushunish kuchaydi. Kartezianning tafakkur va moddiy olamni bir-biridan ajratishi, ilmiy inqilobning tabiatni o‘lchash va nazorat qilishga intilishi hamda sanoatlashuvning tabiiy resurslarga bo‘lgan talabni oshirishi insonning tabiat ustidan hukmronligini legitimlashtiruvchi dunyoqarashning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatdi [1].

Bu yondashuv keyinchalik antropotsentrizm deb ataladigan falsafiy pozitsiyaning kuchayishiga sabab bo‘ldi. Antropotsentrizmda inson asosiy qadriyat subyekti sifatida qaraladi, tabiatning ahamiyati esa ko‘pincha uning inson ehtiyojlarini qondirish imkoniyati bilan baholanadi.

Bunday dunyoqarash sanoat taraqqiyotiga katta turtki bergan bo‘lsa-da, uning ekologik oqibatlari XX asrga kelib tobora aniqroq ko‘rina boshladi. Atmosfera va suvning ifloslanishi, o‘rmonlarning qisqarishi, pestitsidlar, yadro xavfi va resurslarning cheklanganligi to‘g‘risidagi jamoatchilik muhokamalari ekologik ongning yangi bosqichiga zamin yaratdi.

Natijalar. Zamonaviy ekologik falsafada antropotsentrizmga muqobil ikki muhim pozitsiya — biotsentrizm va ekotsentrizm shakllandi.

Biotsentrik yondashuv barcha tirik mavjudotlarning hayoti inson manfaatlaridan mustaqil qiymatga ega, degan fikrga asoslanadi. Bu yerda tabiatni himoya qilishning sababi faqat uning inson uchun foydasi emas.

Ekotsentrik yondashuv esa masalani yanada kengroq qo‘yadi. Uning nuqtayi nazaridan alohida organizmlargina emas, balki ekotizim, yashash muhiti, biologik hamjamiyat va tabiiy jarayonlarning o‘zi ham qadriyatga ega.

Vidal va hammualliflar zamonaviy ilmiy adabiyotlarda “tabiat jamiyatga qarshi” va “tabiat jamiyatga bo‘ysundirilgan” tasavvurlardan “tabiat va jamiyatning o‘zaro bog‘liqligi”ga asoslangan modelga o‘tish kuzatilayotganini qayd etadilar [1]. Bu ekologik ongdagi chuqur paradigmatik o‘zgarishni anglatadi.

Mazkur o‘zgarishning mazmuni oddiy: inson tabiatni tashqaridan boshqarayotgan emas, balki uning ichida yashayotgan mavjudotdir. Demak, tabiatning degradatsiyasi insonning o‘z hayotiy asoslarining zaiflashishini ham bildiradi.

Zamonaviy ekologik tafakkurning eng ta’sirli tushunchalaridan biri — Antropotsen tushunchasidir. U inson faoliyati Yer tizimlariga geologik miqyosda ta’sir ko‘rsata boshlagan davrni ifodalash uchun ishlatiladi.

Mazkur tushuncha ekologik ongga yangi mas’uliyat muammosini olib kirdi. Agar iqlim o‘zgarishi yoki biologik xilma-xillikning kamayishi millionlab odamlarning kundalik faoliyati, ishlab chiqarish tizimlari, siyosat va texnologiyalar yig‘indisi orqali yuzaga kelayotgan bo‘lsa, buning uchun kim javobgar?

Le Chevallier aynan shu muammoni ko‘taradi. Uning fikricha, an’anaviy etikadagi “kim zarar yetkazdi — o‘sha javob beradi” formulasi global ekologik inqirozga to‘liq tatbiq etilmaydi [3]. Sabablar ko‘p, ular uzoq tarixiy davr davomida shakllangan va ayrim zararlar kelajak avlodlarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Shuning uchun ekologik mas’uliyat retrospektiv bo‘lish bilan cheklanmay, prospektiv, ya’ni kelajak oldidagi javobgarlikni ham o‘z ichiga olishi kerak.

Bu fikr ekologik ongning vaqt o‘lchovini kengaytiradi. Ekologik qaror faqat “bugun menga qanday foyda beradi?” degan savol bilan baholanmaydi. “Bu qarorning yigirma, ellik yoki yuz yildan keyingi oqibati qanday bo‘ladi?” degan savol ham axloqiy ahamiyat kasb etadi.

Ekologik ongni faqat individual ong hodisasi sifatida talqin qilish uning ijtimoiy mohiyatini kamaytirib ko‘rsatadi. Insonning ekologik xatti-harakati u yashayotgan iqtisodiy tizim, siyosiy institutlar, iste’mol madaniyati, infratuzilma va ijtimoiy normalarga bog‘liq.

Waddock aynan shu jihatni “eko-ijtimoiy tasavvur” tushunchasi orqali izohlaydi [2]. Ijtimoiy tasavvur jamiyat a’zolarining dunyo qanday tuzilganligi, insonning undagi o‘rni va “normal” hayot nima ekanligi haqidagi chuqur, ko‘pincha oshkora aytilmaydigan tushunchalar majmuidir.

Masalan, iqtisodiy o‘sish doimo ijobiy, ko‘proq iste’mol qilish esa farovonlik belgisi sifatida qabul qilinsa, ekologik ong individual darajada rivojlangan taqdirda ham tizimli o‘zgarish qiyinlashadi.

Eko-ijtimoiy tasavvur esa inson farovonligi bilan tabiat farovonligini yagona tizimga birlashtiradi. Unda tabiat inson iqtisodiyotining “tashqi muhiti” emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy hayotning biologik asosi sifatida tushuniladi [2].

Shu nuqtayi nazardan ekologik ong jamiyatning kelajak haqidagi tasavvurlariga ham bog‘liq. Ekologik madaniyat kelajakni faqat texnologik jihatdan rivojlangan jamiyat sifatida emas, inson va tabiat o‘rtasida barqaror munosabat o‘rnatilgan jamiyat sifatida tasavvur qilishni talab qiladi.

Ekologik sivilizatsiya zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tafakkurda tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatni tizimli qayta tashkil etishga qaratilgan konsepsiyalardan biridir.

Fu va Nielsen ushbu konsepsiyaning zamonaviy talqinini o‘rganib, ekologik sivilizatsiyani iqtisodiyot, fan, texnologiya, madaniyat va fuqarolik faoliyatini qamrab oluvchi keng model sifatida ko‘rsatadilar [6]. Ularning tahlilida ekologik taraqqiyot faqat energiya tejamkor texnologiya yoki ekologik qonun qabul qilish orqali amalga oshmaydi. Insonning tabiatni kuzatishi, tushunishi va unga nisbatan madaniy munosabati ham muhimdir.

Mazkur yondashuv ekologik ongning institutsional xususiyatini ochib beradi. Ekologik ongli fuqaro shakllanishi uchun ekologik ma’lumot yetarli emas; shahar infratuzilmasi, transport, chiqindilarni boshqarish, iqtisodiy rag‘batlar va davlat siyosati ham ekologik xulq uchun imkoniyat yaratishi kerak.

Shunday qilib, ekologik sivilizatsiya individual ekologik madaniyat va tizimli ijtimoiy o‘zgarish o‘rtasidagi bog‘lanishni ifodalaydi.

Ekologik ongning yana bir muhim o‘lchovi uning axloqiy tabiatidir.

Shrestha va hammualliflar ekologik xulqqa ta’sir qiluvchi axloqiy omillarni tizimli tahlil qilib, shaxsiy axloqiy normalar, ekologik etika, altruizm, axloqiy yetakchilik va ekologik savodxonlikning ahamiyatini ko‘rsatadilar [5].

Bu yerda ekologik harakat “foydalimi yoki zararli?” degan utilitar savoldan tashqari, “to‘g‘rimi yoki noto‘g‘ri?” degan axloqiy savolga ham aylanadi.

Masalan, suvni behuda sarflamaslik faqat kommunal xarajatni kamaytirish vositasi emas. U suv resursining cheklanganligi, boshqa insonlar va kelajak avlodlarning undan foydalanish huquqini tan olish bilan bog‘liq axloqiy pozitsiya bo‘lishi mumkin.

Xulosa va munozara. Ekologik ongning tarixiy taraqqiyoti inson va tabiat munosabatining o‘zgarib borish tarixi bilan chambarchas bog‘liq. Qadimgi yaxlit va sakral tasavvurlardan boshlab, modern davrdagi tabiatni insondan ajratish va uni boshqariladigan resurs sifatida ko‘rishgacha bo‘lgan jarayon ekologik tafakkurning turli tarixiy shakllarini yuzaga keltirdi.

Sanoatlashuvning ekologik oqibatlari esa antropotsentrik paradigmaning chegaralarini namoyon qilib, biotsentrik va ekotsentrik qarashlarning rivojlanishiga zamin yaratdi. Zamonaviy tadqiqotlar tabiatni insondan ajratilgan tashqi obyekt sifatida emas, ijtimoiy hayot bilan o‘zaro bog‘liq tizim sifatida tushunishga tobora ko‘proq moyillik mavjudligini ko‘rsatadi [1].

ADABIYOTLAR

1. Vidal D.G., Alves F., Sá Valentim C., Freitas H. Natures Instead of Nature—Plural Perceptions and Representations of Nature and Its Challenges for Ecological Transition: A Systematic Review of the Scientific Production // Environmental Sciences Europe. – 2024. – Vol. 36. – Article 108. DOI: 10.1186/s12302-024-00934-5.
2. Waddock S. Holistic Eco-Social Imaginaries for a Life-Centered Future // Sustainability Science. – 2024. – Vol. 19. – P. 2119–2134. DOI: 10.1007/s11625-024-01564-9.
3. Le Chevallier M. Responsibility in the Anthropocene: Paul Ricoeur and the Summons to Responsibility amid Global Environmental Degradation // Journal of Religious Ethics. – 2024. – Vol. 52, No. 2. – P. 231–261. DOI: 10.1111/jore.12472.
4. Rivas Perea H., Rey Piedrahita A., Tamayo Alzate Ó.E. Models of Environmental Awareness: Exploring Their Nature and Role in Environmental Education – A Systematic Review // Heliyon. – 2025. – Vol. 11, No. 13. – Article e43679. DOI: 10.1016/j.heliyon.2025.e43679.
5. Shrestha R., Knez R., Acharya T., Bhattarai P.C. Ethical Discourse on Pro-Environmental Behavior: A Systematic Literature Review Using PRISMA // Discover Sustainability. – 2025. – Vol. 6. – Article 461. DOI: 10.1007/s43621-025-01296-5.
6. Fu S., Nielsen K.H. Reviving Natural History, Building Ecological Civilisation: The Philosophy and Social Significance of the Natural History Revival Movement in Contemporary China // Humanities and Social Sciences Communications. – 2023. – Vol. 10. – Article 377. DOI: 10.1057/s41599-023-01889-3.